

Οι Εβραίοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: πλευρές της ζωής και της δράσης τους

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αρχίζει το 1453 με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης ούτε, περισσότερο, το 1492 με την εκδίωξη των σεφαραδιτών Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο και την εγκατάστασή τους στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι γεγονός ότι η εντυπωσιακή παρουσία, κατά τον 16ο αιώνα, των Εβραίων της Ιβηρίας στον οθωμανικό χώρο είχε στρέψει για δεκαετίες τις ιστορικές μελέτες στη δράση των χιλιάδων αυτών σεφαραδιτών, που κατέφυγαν, στο τέλος του 15ου αιώνα στις πόλεις της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας¹. Μελέτες που δημοσιεύτηκαν, ωστόσο, κατά την τελευταία δεκαετία εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην προ του 1492 ιστορία των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δίνοντας στο φως νέα στοιχεία και επιτρέποντας σημαντικά συμπεράσματα: οι μελέτες του Mark Alan Epstein, του Aryeh Shmuefle-vitz² και άλλων έδειξαν ότι η δράση των προ του 1492 Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προετοίμασε όχι μόνον τη βάση της οικονομικής παρέμβασης των μεταγενεστέρων, αλλά και διαμόρφωσε τους όρους της κοινωνικής τους συνύπαρξης με την υπόλοιπη οθωμανική κοινωνία. Όπως έδειξαν οι ίδιες αυτές μελέτες, οι όροι αυτοί διαμορφώθηκαν κυρίως μέσα από την εμπειρία κατάκτησης της ίδιας της ενδοεβραϊκής αφομοιωσιμότητας των εβραϊκών ομάδων, που, από τον 14ο αιώνα και εξής, βρίσκουν απ' όλες τις γωνίες της Ευρώπης καταφύγιο στον οθωμανικό χώρο.

Οι μελέτες που εστιάζουν στο εβραϊκό οθωμανικό φαινόμενο συμφωνούν σε ένα σημείο: η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι προελαύνοντες Τούρκοι δεν απετέλεσαν για τους Εβραίους της Βαλκανικής και των πρώην βυζαντινών εδαφών πραγματικότητα τρόμου και αρνητικών αισθημάτων. Η μουσουλμανική φιλοσοφία της συνύπαρξης των μουσουλμάνων με τους μονοθεϊστές «λαούς της Βίβλου», Εβραίους και Χριστιανούς, καθώς και τα δείγματα γραφής που είχαν οι Οθωμανοί ήδη δώσει κατά την πρώτη μετακίνησή τους³, έδωσαν στους Εβραίους των βαλκανικών εδαφών ένα αίσθημα εμπιστοσύνης σε σχέση με την προσωπική τους τύχη, στην περίπτωση που οι πόλεις όπου διαβίωναν απορροφούνταν από την ανδρούμενη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, από νωρίς, η νέα πρωτεύουσα των Οθωμανών στην Βαλκανική, η Αδριανούπολη, αποτελεί, μετά το 1365, πόλο έλξης για τους Εβραίους κατοίκους των πόλεων της χερσονήσου, Βυζαντινών και μη, που βρίσκονται σε παρακμή και αγωνία. Από τη χρονολογία αυτή και για δύο ακόμη αιώνες τα κύματα μετακίνησης Εβραίων προς τη φιλόξενη για τους Εβραίους Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θα λείψουν: στα 1376 Εβραίοι από την Ουγγαρία, στα 1394 Εβραίοι από τη Γαλλία, στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα Εβραίοι από τη Σικελία, στη δεκαετία του 1390 Εβραίοι από την Ιβηρική χερσόνησο, στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα Εβραίοι από τη Βαυαρία βρί-

σκουν το δρόμο τους στις οθωμανικές πόλεις της Βαλκανικής⁴. Οι μετακινήσεις αυτές θα αλλάξουν τη δημογραφική σύνθεση των πόλεων αυτών και θα αλλοιώσουν την παγιωμένη κοινοτική και θρησκευτική ζωή των παλαιότατων ελληνόφωνων ρωμανιώτικων εβραϊκών κοινοτήτων που βρίσκονται στα πρώην βυζαντινά εδάφη της ελληνικής χερσονήσου και της Θράκης.

Για την πρώτη μετακίνηση των εξ Ευρώπης χειμαζομένων Εβραίων προς τα οθωμανικά εδάφη ρόλο έπαιξε η περίφημη επιστολή του γερμανικής καταγωγής ραβίνου της Αδριανούπολης Yitzhak Sarfati. Με την επιστολή αυτή οι Εβραίοι της Κεντρικής Ευρώπης καλούνται, στα μέσα του 15ου αιώνα, να μετακινηθούν προς την αυξανόμενη Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία περιγράφεται ως τόπος ασφαλής και φιλόξενος για το λαό του Ισραήλ⁵: «Οι κραυγές και τα αναφιλητά σας έφτασαν μέχρις εδώ. Μάθαμε για όλες τις αναστατώσεις και τις καταδιώξεις που αναγκάζετε να υποφέρετε στις γερμανικές χώρες... Το βάρβαρο και άξεστο έθνος αδίστακτα καταπιέζει τα πιστά τέκνα του περιούσιου λαού... Ακούστε αδέρφια μου τη συμβουλή που σας δίνω. Και εγώ γεννήθηκα στη Γερμανία και μελέτησα το Torah με τους Γερμανούς ραβίνους. Διώχτηκα από τη χώρα της γέννησής μου και ήρθα στα τουρκικά εδάφη, που είναι ευλογημένα από το Θεό και γεμάτα με όλα τα καλά. Εδώ βρήκα ανάπαυση και ευτυχία. Η Τουρκία μπορεί να γίνει και για σας η γη της ειρήνης... Εδώ στη χώρα των Τούρκων δεν έχουμε κανένα παράπονο. Έχουμε μεγάλες περιουσίες· πολυς χρυσός και άργυρος βρίσκονται στα χέρια μας. Δεν πιεζόμαστε από βαρείς φόρους και το εμπόριό μας είναι ελεύθερο και ανεμπόδιο, πλούσιοι είναι οι καρποί της γης. Τα πάντα είναι φθηνά και ο καθένας μας ζει σε ειρήνη και ελευθερία...».

Στην πραγματικότητα του οθωμανικού περιβάλλοντος οι νεοαφιχθέντες Εβραίοι αξιοποιούν, σε συνεργασία με τους ρωμανιώτες ιθαγενείς ομοθρήσκους τους, ότι θετικό ο Sarfati τους είχε εκθέσει και η Αυτοκρατορία τους προσέφερε: στήνουν τις συναγωγές και τις κοινότητές τους, γνωρίζουν και γνωρίζονται με ομοθρήσκους και αλλοθρήσκους και αδράχνουν τις ευκαιρίες οικονομικής δράσης που τους ανοίγονται. Στον 15ο αιώνα το εβραϊκό στοιχείο των βαλκανικών πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρουσιάζεται δυναμικό όχι μόνο στις βιοτεχνίες και στο εμπόριο, αλλά και σε μια οικονομική δραστηριότητα που απαιτεί σημαντικές δυνατότητες διάθεσης και διαχείρισης ρευστού: την εκμίσθωση των φόρων του κράτους. Εξάλλου, η υποχρεωτική, με κρατική διαταγή, μετοικεσία μεγάλων ομάδων Εβραίων της Αυτοκρατορίας προς τη νεοκατακτημένη Κωνσταντινούπολη, παρ' όλη την προσωρινή αναστάτωση που δημιούργησε στη ζωή όσων μετακινήθηκαν, γρήγορα αποδείχτηκε θετική γι' αυτούς: στους γρήγορους ρυθμούς

ανοικοδόμησης και ανάπτυξης της πόλης, οι Εβραίοι συμμετέχουν δυναμικά σ' ένα πλήθος επαγγελματικές ενασχολήσεις, δρουν ως σαράφηδες και έμποροι, συμμετέχουν δραστήρια στον τομέα της νομισματοκοπίας και ξεχωρίζουν ως ισχυροί παράγοντες στον τομέα της εκμίσθωσης των κρατικών φόρων, έτσι ώστε «για ένα διάστημα προς το τέλος της δεκαετίας του 1470 και τις αρχές της δεκαετίας του 1480 σχεδόν όλες οι εκμισθώσεις φόρων της περιφέρειας της Κωνσταντινούπολης να ελέγχονται από τους Εβραίους».

Ένα διάταγμα του Φερδινάνδου και της Ισαβέλας, με το οποίο οι βασιλείς των ενωμένων βασιλείων της Αραγώνας και Καστίλης δηλώνουν ότι επιδιώκουν τη θρησκευτική καθαρότητα του νέου κράτους τους, έρχεται στα 1492 να αλλάξει το δημογραφικό και οικονομικό σκηνικό όχι μόνον της Ισπανίας, αλλά και άλλων περιοχών της Ευρώπης και, ιδιαίτερα, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέσα σ' ένα πνεύμα ωμής μισαλλοδοξίας, απροκάλυπτα ληστρικής κρατικής διάθεσης και απροσημάτιστης υποκρισίας, ως προς

συνγκρίσιμες με τις αντίστοιχες άλλων ομάδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: ως γιατροί και φαρμακοποιοί, θεολόγοι και φιλόσοφοι, βαφείς και υφαντουργοί, βυθοδόφες και νηματοποιοί, μεταλλουργοί και μεταξουργοί, χαρτογράφοι και τυπογράφοι, κοσμηματοποιοί και κηροπλάστες, έμποροι και αργυραμοιβοί, πρόκειται να επέμβουν στην οικονομική ζωή της Αυτοκρατορίας, εφοδιασμένοι και μ' ένα άλλο υπολογισμό προσόν: τη γλωσσομάθεια. Αλλά και όχι μόνον αυτά. Ο σουλτάνος Βαγιαζίτ ο Β', που τους δέχτηκε στην οθωμανική επικράτεια, τους παραχώρησε μια σειρά προνόμια υποβοηθητικά της δράσης και της εγκατάστασής τους: οι Εβραίοι εξαιρούνται από ορισμένους φόρους και αργαίες, εξαιρούνται από την υποχρεωτική στρατολόγηση των παιδιών τους για το σώμα των γενιτσάρων, τους προσφέρεται ελευθερία κινήσεων για τις επαγγελματικές τους ενασχολήσεις και διευκολύνεται η εγκατάστασή τους στις πόλεις της Βαλκανικής».

Γρήγορα οι πόλεις της Βαλκανικής γνωρίζουν μια αύξηση, μεγα-

τους στόχους και τις προθέσεις τους, ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλα ζητούν, την 31η Μαρτίου 1492, από την πόλη της Γρανάδας:

«...όλους τους Εβραίους και τις Εβραίες, όποια κι αν είναι η ηλικία τους, όπου κι αν κατοικούν, να εγκαταλείψουν αυτήν τη γη, μέχρι τον προσεχή Ιούλιο, με τις κόρες, τους γιους, τους συγγενείς και τους Εβραίους υπηρέτες ή το προσωπικό τους... Δε θα τους επιτραπεί να επιστρέψουν στα εδάφη μας... ούτε καν ως περαστικοί...

...Για να μπορέσουν οι Εβραίοι να λάβουν τα μέτρα τους... μέχρι τέλος Ιουλίου, τους παραχωρούμε άμεσα τη βασιλική μας προστασία... ώστε να μπορέσουν στο διάστημα αυτό... να ριθμίσουν τα θέματά τους σε πλήρη ασφάλεια, να πουλήσουν, να ανταλλάξουν και απαλλαγούν από την ακίνητη περιουσία τους... κατά τη θέλησή τους. Επιτρέπουμε, λοιπόν, στους Εβραίους της επικράτειάς μας να εξάγουν από τη χώρα μας την περιουσία τους... σε πλήρη ελευθερία, με την εξαίρεση του χρυσού, του αργύρου και κάθε άλλου χρήματος εκ του νομισματοκοπείου και κάθε άλλου είδους του οποίου η εξαγωγή απαγορεύεται από τα βασιλεία μας...»⁷

Το κύμα αυτό των δεκάδων χιλιάδων ισπανόφωνων σεφαραδιτών Εβραίων, που κατέφυγαν μετά το 1492 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν ήρθε, όπως είδαμε, να εγκατασταθεί σε τόπους άμοιρους προγενέστερης εβραϊκής παρουσίας και δράσης. Οι εξ Ιβηρίας ερχόμενοι διαθέτουν, ωστόσο, γνωσιολογικά εφόδια τόσο ισχυρά και πλατιά, ώστε οι δυνάμει δυνατότητές τους να είναι δύσκολα

λίτερη ή μικρότερη, των Εβραίων κατοίκων τους. Την ίδια στιγμή, οι εβραϊκές κοινότητες αισθάνονται τους κραδασμούς που επιφέρει στην κοινωνία τους η αριθμητική και γνωσιολογική δύναμη των νεοεγκαταστημένων σεφαραδιτών Εβραίων, οι οποίοι επιβάλλουν, μέσα σε λίγες δεκαετίες, στους ρομανιώτες ελληνόφωνους ή στους γερμανόφωνους ashkenazim ομοθρήσκους τους⁸ τη σεφαραδιτική θρησκευτική παράδοση και γλώσσα. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μετατρέπεται στο 16ο αιώνα στη χώρα με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση Εβραίων στον κόσμο⁹, με κύρια σημεία κατοίκησης του πληθυσμού αυτού την Αδριανούπολη και το Μυστρά, την Προύσα και το Βελιγράδι, τα Σκόπια και τη Σόφια, τη Σμύρνη και τα Μαντεμοχώρια, τα Γιάννενα και την Άρτα, τη Λάρισα και την Πρεβέζα, τα Τρίκαλα και τη Δράμα, το Διδυμότειχο και την Καβάλα, τη Ρόδο και τη Χαλκίδα, την Κρήτη και τη Μεθώνη, την Πάρτα και τη Ναύπακτο και, φυσικά, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη¹⁰.

Από τις πόλεις αυτές η Θεσσαλονίκη μετατράπηκε στο αστικό κέντρο της Βαλκανικής με τη μεγαλύτερη αναλογία εβραϊκού πληθυσμού, σε σχέση με τις υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες που φιλοξενεί: το 1518, στα 1.374 μουσουλμανικά και στα 1.087 χριστιανικά νοικοκυριά της πόλης αντιστοιχούσαν 3.143 εβραϊκά νοικοκυριά, δικαιολογώντας με τον αριθμό τους, την προσηνυμία της πόλης ως «madre d'Israel» (μητέρα του Ισραήλ). Η υφαντουργική, νηματοουργική και ταπητουργική δραστηριότητα των Εβραίων κατοίκων της κατέστησαν τη Θεσσαλονίκη ακμαίο βιοτεχνικό κέντρο της Βαλκανικής, ενώ σ' αυτή στηθήκε, επίσης από τους Εβραίους

κατοίκους της, το πρώτο τυπογραφείο της χερσονήσου, στα 1515¹².

Ολόκληρη, ωστόσο, η Βαλκανική γνωρίζεται, στο 16ο αιώνα, τη γόνιμη δράση των Εβραίων της κατοίκων, βιοτεχνών και εμπόρων, που γονιμοποιούν την οικονομική ζωή των πόλεων και των λιμανιών της Αυτοκρατορίας, αυξάνουν τον κύκλο εργασιών των μεγάλων εμποροπανηγύρεων της Μακεδονίας και συνδέουν το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ιταλία και την υπόλοιπη Ευρώπη¹³. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η Doña Gracia Mendez και ο Ιωσήφ Νάζη που, με την οικονομική τους δράση, αναδείχθηκαν σε οικονομικούς παράγοντες όχι μόνον ενδοοθωμανικής αλλά και ευρωπαϊκής εμβέλειας. Μονοπωλώντας, από το 1555 περίπου, που εγκαταστάθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, το εμπόριο κρασιού ευρέων περιοχών, αναλαμβάνοντας την εκμίσθωση φόρων του κράτους, δανειοδοτώντας το σουλτάνο, αλλά και ευρωπαϊκά κράτη, όπως η Γαλλία και η Πολωνία, κρατώντας, με τα πλοία τους, ένα ποσοστό της ναυτιλιακής κίνησης ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ιταλία, είναι σε θέση να στοχεύουν σε πολύ μεγάλους συχνά μη οικονομικούς στόχους: χρηματοδοτούν ένα πρόγραμμα ανασκαφών στην Τιβεριάδα· οραματίζονται και προγραμματίζουν την επιστροφή των Εβραίων στα, ήδη υπό οθωμανική κυριαρχία, ιερά εδάφη της Παλαιστίνης· παίρνουν ενεργό μέρος στον οθωμανικό αντιβενετικό αγώνα και ενισχύουν τους Οθωμανούς στην κατάληψη της Κύπρου· τιμωρούν με εμπορικό αποκλεισμό τον Πάπα για τις αντισημιτικές διώξεις του, την ίδια περίπου εποχή που ο Ιωσήφ Νάζη διορίζεται από την οθωμανική διοίκηση Δούκας της Νάξου¹⁴. Στο 16ο αιώνα, το χρυσό αιώνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Εβραίοι κάτοικοι της γνωρίζουν το δικό τους χρυσό αιώνα, συμβάλλοντας με τη δράση τους στο κύρος και το σφρίγος της γης που τους φιλοξενεί.

Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από το τέλος του 16ου αιώνα, θα συμπαρασύρει μαζί της, σιγά αλλά σταθερά, και την αλή της εβραϊκής οικονομικής δραστηριότητας. Η προϊούσα διαφθορά και ανικανότητα της διοίκησης, η μείωση της αποτελεσματικότητας της στρατιωτικής οθωμανικής μηχανής, το τέλος των οθωμανικών κατακτήσεων, η σταδιακή γεωγραφική συρρίκνωση του οθωμανικού κράτους από το τέλος του 17ου αιώνα και εξής, η αυξανόμενη εμπορική διείσδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα χτυπήματα που δέχεται η οθωμανική βιοτεχνική παραγωγή από την εισαγωγή φθηνότερων προϊόντων, μεταβάλλουν τις ισορροπίες της οθωμανικής αγοράς με αφνητικές επιπτώσεις στην οικονομική ζωή των οθωμανικών εβραϊκών κοινοτήτων. Οι οθωμανικές βαλκανικές πόλεις «σιγά-σιγά και σχεδόν χωρίς να γίνει αντιληπτό, έγιναν λιγότερο εβραϊκές, λιγότερο αρμενικές και μερικές φορές, μάλιστα, λιγότερο τουρκικές και περισσότερο ελληνικές, περισσότερο σλαβικές και περισσότερο αλβανικές»¹⁵, χωρίς, ωστόσο, να απωλέσουν τον παλμό της ζωής και της δράσης του εβραϊκού στοιχείου. Το τελευταίο, παρότι σε παρακμή, παρέμεινε σημαντικό συστατικό του πολυεθνικού-πολυθρησκευτικού μωσαϊκού της Αυτοκρατορίας, δια-

τηρώντας πάντοτε, τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη τμήμα της παλαιάς αλής του¹⁶.

Οι όροι συνύπαρξης των Εβραίων με τις υπόλοιπες θρησκευτικές ομάδες (millet) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –τόσο των μουσουλμάνων, όσο και των μη μουσουλμάνων (zimmiş)– δεν μπορούσαν παρά να διαμορφωθούν πάνω σ' έναν εύθραυστο καμβά: εκείνον που προσδιορίζεται από τη μειονεκτική θέση των zimmiş

στην κυρίαρχη μουσουλμανική οθωμανική κοινωνία, σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες κοινωνικές ισχύος που κατά καιρούς χαρακτηρίζαν το κάθε millet της Αυτοκρατορίας. Θεωρητικά, όλοι οι zimmiş βρίσκονταν, στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους, στην ίδια θέση: η θρησκεία τους είναι μεν ανεκτή από την κυρίαρχη μουσουλμανική, ωστόσο οφείλουν να είναι και να δείχνουν πάντοτε κατώτεροι από τους μουσουλμάνους: δεν επιτρέπεται να χτίζουν νέους ναούς ή να επισκευάζουν τους παλιούς, δεν μπορούν να χτίζουν οικοδομές υψηλότερες από εκείνες των μουσουλμανικών, δεν επιτρέπεται να παντρεύονται μουσουλμάνες, ενώ η μαρτυρία τους στα οθωμανικά δικαστήρια είναι χωρίς ισχύ και κύρος¹⁷.

Ενώ, όμως, στη μειονεκτική αυτή θέση οι διάφορες μη μουσουλμανικές θρησκευτικές κοινότητες (millet) ήταν θεωρητικά ίσες, αυτό δεν συμβαίνει στην πραγματικότητα για όλα τα millet στις διάφορες εποχές. Σε ένα κράτος, όπως το οθωμανικό, όπου το κέντρο

των αποφάσεων εστιάζονταν στο σουλτάνο και στον κύκλο του, η ισχύς κάθε θρησκευτικής ομάδας εξαρτώνταν από την προσπελασιμότητά της –μέσω κάποιων ισχυρών μελών της– στα κέντρα διοίκησης και εξουσίας. Και σ' αυτό τον τομέα η θέση του εβραϊκού millet ήταν στον 15ο και, κυρίως, στο 16ο αιώνα ασύγκριτα καλύτερη. Δεν ήταν μόνο τα κοινά εθνομειστήματα που Εβραίοι και μουσουλμάνοι μοιράζονταν για την Καθολική Ευρώπη, που τόσο κατέτρεξε τους Εβραίους και που συγκροτούνταν στα πεδία των μαχών με τους Οθωμανούς. Δεν ήταν, επίσης, μόνο η βοήθεια που Οθωμανοί έλαβαν από τους εντός των τειχών Εβραίους κατά την πολιορκία μεγάλων πόλεων της Βαλκανικής και της Ευρώπης, όπως τη Βουδα και τη Ρόδο¹⁹. Ήταν και η δυνατότητα που είχε το εβραϊκό millet, στο 15ο και 16ο αιώνα, να βρίσκεται δίπλα στο σουλτάνο και τις οθωμανικές αρχές, ώστε να παρεμβαίνει υπέρ των μελών του και των δραστηριοτήτων τους: οι Εβραίοι γιατροί των σουλτάνων από τον 15ο αιώνα και εξής, οι Εβραίοι τραπέζι-

ων εμπόρων κατά τον 15ο και 16ο αιώνα²⁰ δεν μπορούσε παρά να τυροδοτήσει ανταγωνισμούς, πικρίες και αντιπαλότητες.

Η δυσφορία που προκαλείται σε στρώματα του millet των ορθόδοξων και του millet των Αρμενίων από τις κοινωνικές αυτές και οικονομικές διακρίσεις υπέρ των Εβραίων στο 15ο και 16ο αιώνα είναι φυσικό να συνδυασθούν με τη μακροαίωνα προκατάληψη κατά των Εβραίων²¹ και να εκφραστούν κοινωνικά κατά έμμεσο ή άμεσο τρόπο: στους επαγγελματικούς χώρους, ως διαμαρτυρία για την παράκαμψη κανόνων της αγοράς από Εβραίους, στους θαλασσινούς και στεριανούς δρόμους, ως πράξεις βίας εκ μέρους των πειρατών και των ληπτών εναντίον τους, στις γιορτές του Πάσχα, ως ευκαιρία δημόσιας και ομαδικής καθύβρισης των Εβραίων κατά την καύση του ομοιώματος του Ιούδα, στις ευρύτερες χριστιανικές κοινότητες, ως συγκοφαντία αίματος, με την οποία στοχεύουν, κατηγορώντας τους Εβραίους ότι σφάζουν χριστιανόπουλα για να χρησιμοποιήσουν το αίμα τους σε θρησκευτικές τελετουργίες, να

τες, οι Εβραίοι εκμισθωτές των φόρων που συνεργάζονται επαγγελματικά με εξέχοντες μουσουλμάνους κεφαλαιούχους¹⁹, αντισταθμίζουν την έλλειψη –εκτός ενός μικρού διαστήματος– ύπαρξης ενός κεντρικού ραβινάτου²⁰ και λειτουργούν ως πρεσβευτές της θέλησης των κοινοτήτων τους. Η ίδια, εξάλλου, η δύναμη και η συσπείρωση του εβραϊκού millet οδηγεί την κοινότητα σε μία εσωτερική ζωή που την απομονώνει περισσότερο από τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες της Αυτοκρατορίας²¹.

Τα οθωμανικά έγγραφα ανατακλούν κατά το 16ο αιώνα την ιδιαίτερη αυτή θέση των Εβραίων μεταξύ των zimmis, καθώς τους διαχωρίζουν γράφοντας: «Εβραίοι και zimmis...»²², την ίδια στιγμή που ο Πατριάρχης των ορθόδοξων χριστιανών προστρέχει στον Ιωσήφ Νάζη ζητώντας τη μεσολάβησή του, προκειμένου να ανανεώσει ο νέος σουλτάνος τα προνόμια της Εκκλησίας της οποίας ηγείται²³. Και φυσικά στο οικονομικό πεδίο η ισχύς των Εβραίων είναι, όπως είδαμε, εμφανής και πέρα από κάθε σύγκριση. Το ότι η υπεροχή αυτή των Εβραίων δεν είναι αποτέλεσμα μόνον των αναμφισβήτητων ικανοτήτων και του μόχθου τους, αλλά και αποτέλεσμα της πολιτικής βούλησης του οθωμανικού κράτους, είναι μια πραγματικότητα τόσο ισχυρή που, οπωσδήποτε, δεν είχε διαφύγει της προσοχής των μελών της οθωμανικής κοινωνίας. Τη στιγμή που χριστιανικές κοινότητες της Βαλκανικής διαμαρτύρονται για την κερδοσκοπία κάποιων Εβραίων αργυραμοιβών²⁴, η προμოდότηση, εκ μέρους του κράτους, των εβραϊκών οικονομικών δραστηριοτήτων, με στόχο τον περιορισμό της δράσης των Ευρωπαίων και των Ελλη-

εξουθενώσουν φυσικά και ηθικά τους Εβραίους σιντοπίτες τους²⁵.

Στους αιώνες που ακολουθούν, η Οθωμανική Αυτοκρατορία βιώνει το μακρύ ρόγχο της παρακμής και της αργής συρρίκνωσης της. Ωστόσο, ούτε η κοινή δεινή θέση Εβραίων και χριστιανών μέσα σε μια Αυτοκρατορία που παραταίει, ούτε η ευνοϊκή υπέρ των χριστιανών αλλαγή των οικονομικών ενδοοθωμανικών συσχετισμών, μετά το 17ο αιώνα, δεν αρκοούν για να μεταβάλουν την αντίθεση των χριστιανικών κοινωνικών στρώματων προς τους Εβραίους. Αντίθετα, η οικονομική και κοινωνική άνοδος του ελληνικού στοιχείου το 17ο αιώνα θα συντηρήσει την ένταση απέναντι στους Εβραίους, οι οποίοι εξακολουθούν να αποτελούν υπολογισίμους παράγοντες της οικονομικής ζωής της Αυτοκρατορίας. Και τη σκυτάλη, αυτή τη φορά, παίρνει η Εκκλησία και ο κύκλος των Φαναριωτών που την περιβάλλει: από τον Κύριλλο Λούκαρη και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο έως το Νεκτάριο Τέρπο και το Νεόφυτο τον Κανουκαλιβίτη, οι Εβραίοι γίνονται στόχος φλογερών πραγματειών που, υπό το κάλυμμα του θρησκευτικού αντίλογου, επιτίθενται εναντίον τους στο κοινωνικό και στο ηθικό επίπεδο²⁶.

Κανένα, όμως, αντιεβραϊκό κείμενο των φορέων της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν μπορεί να συγκριθεί με τη σταθερή αντιεβραϊκή στάση και το κήρυγμα του Κοσμά του Αιτωλού, που φτάνει στο 18ο αιώνα σε παραλήρημα:

«Έχω μάτια να βλέπω τον Εβραίο; Κι η ευγένειά σας πώς βαστά η καρδιά σας να κάνετε πραγματείες με τους Εβραίους; Καλά κάνουν κι αυτοί και μας μαγαρίζουν· αυτοί είναι έτοιμοι,

κάθε καιρόν, να κάνουν κάθε κακόν εις τους Χριστιανούς· σφάζει ο Εβραίος ένα πρόβατο και το μισό, το μπροστινό, το κρατεί δια λόγου του και το πωλεί εις τους Χριστιανούς δια να τους μαγαρίσει...»²⁹.

Ο μαρτυρικός θάνατος του Κοσμά και η σταθερή πεποίθηση ευρέων λαϊκών στρωμάτων ότι ο θάνατός του προήλθε από την προδοσία των Εβραίων επιδείνωσε το κλίμα συνύπαρξης μεταξύ των χριστιανών Ελλήνων και των Εβραίων, στις περιοχές τουλάχιστον όπου ο Κοσμάς έζησε και έδρασε.

Τα αισθήματα, που η ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα τόσων αιώνων συνύπαρξης είχε διαμορφώσει μεταξύ των Ελλήνων και των Εβραίων κατοίκων της ελληνικής χερσονήσου, έμελλαν να δοκιμαστούν ανοιχτά την ώρα της σύγκρουσης που, κατά την επανάσταση του 1821, δεν εντοπίστηκε μόνο μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων, αλλά και μεταξύ των Ελλήνων και των Εβραίων. Για τους Έλληνες επαναστάτες, οι Εβραίοι συντοπίτες τους θεωρούνται εκ προοιμίου πράκτορες και συμπαραστάτες των Τούρκων. Οι 5.000 Εβραίοι που σφαγιάστηκαν από τα στρατεύματα των Ελλήνων κατά την είσοδο των τελευταίων στις νεοαπελευθερωμένες πόλεις, η συμμετοχή των Εβραίων της Κωνσταντινούπολης στην εκτέλεση του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' καθώς και η συμπαράσταση των Εβραίων της Χίου στα τουρκικά στρατεύματα κατά την επίθεση των τελευταίων ενάντια στους Έλληνες κατοίκους του νησιού, δείχνουν το σχίσμα και το χάσμα³⁰. Σχίσμα που καταγράφεται πολιτικά και κατά τη συζήτηση τη σχετική με τα δικαιώματα των αυτόχθονων κατοίκων της Ελλάδας, η οποία αναπτύσσεται από τα πρώτα έτη της Επανάστασης και συνεχίζεται και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Η παρέμβαση του φωτισμένου δασκάλου Κοραή δείχνει το κλίμα μέσα στο οποίο θα διαμορφωθούν οι δύσκολες σχέσεις Εβραίων και χριστιανών και στα μετεπαναστατικά χρόνια, στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.

«Τα πολιτικά δίκαια», υποστηρίζει ο Κοραής³¹ «πρέπει να δοθούν εις αυτούς» [τους Τούρκους δηλαδή και Εβραίους κατοίκους του νέου ελληνικού κράτους] «ούτε παρευθύς, όμως, ούτε εις τον αυτόν καιρόν όλα. Πρώτον έχομεν να τους καταστήσωμεν αξίους να συμπολιτεύονται με ημάς, έπειτα να τους κοινωνήσωμεν τα πολιτικά δίκαια ή μέρος αυτών βαθμηδόν εν εξοπίσω τάλλου... Των Ιουδαίων... το προς ημάς μίσος... ομοιάζει ή μάλλον υπερβαίνει και αυτό το τουρκικόν μίσος... Το οποίον μέλλομεν ν' απαντήσωμεν μεγαλύτερον εμπόδιον είναι αι θρησκευτικαί των προλήψεις, επειδή και αι δύο αυτάι θρησκείαι ποτίζουν νηπιόθεν τους πιστούς των με την αποστροφήν της ισονομίας και ακολούθως φθείρουν την ηθικήν των ανθρώπων... Επειδή δεν συγχωρούμεν εις Ιουδαίους ουδ' εις Τούρκους τα πολιτικά δίκαια, πλην αφού μάθωσι να λαλώσι και να γράφωσιν, ως οι Γραικοί, των Γραικών την κοινήν γλώσσαν...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Franco, *Essai sur l'Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1897. I.S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Thonon 1936, κ.ά.
2. M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Klaus Schwarz Verlag, Φράμμποουργκ 1980. Aryeh Shmuelevitz, *The jews of the Ottoman Empire in the late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, E.J. Brill, Λέιντεν 1984.
3. Κ. Αμαντός, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών», *Ελληνικά* 9(1936), σ. 103-166.
4. M.A. Epstein, ό.π. σ. 20-24. St. Shaw, «Christian Anti-Semitism in the

Ottoman Empire», *Bellekten/Turk Tarih Kurumu Basimevi* 54 (1990), σ. 1089, 1090.

5. St. Shaw, ό.π., σ. 1098-1099 Jos. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, Librairie Durlaches, Παρίσι 1935-1959, τ. Α', σ. 118.

6. M.A. Epstein, ό.π., σ. 118.

7. M. Franco, ό.π., σ. 35-37.

8. N. Stavroulakis, *The Jews of Greece*, Talos Press, Αθήνα 1990, σ. 41.

M.A. Epstein, ό.π., σ. 107 κ.ε., 122-135.

9. J. Nehama, ό.π., σ. 119, 120.

10. St. Shaw, ό.π., σ. 1102.

11. N. Stavroulakis, ό.π., σ. 48, 49. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1976, τ. Β', σ. 42, 395, 396. Ν. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική Πόλη, 15ος-19ος αιώνας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Α', σ. 101 κ.ε.

12. Ν. Τοντόρωφ, ό.π., σ. 109. Απ. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 42. I.S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des Israelites de Salonique*, Παρίσι 1935. Jos. Nehama, ό.π.

13. J. Israel, ό.π., σ. 45.

14. M.A. Epstein, ό.π., σ. 88 κ.ε. Jon. Israel, ό.π., σ. 19.

N. Stavroulakis, ό.π., σ. 43.

15. Τρ. Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αιώνας*, Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 294-296.

16. Rob. Mantran, «Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries», στο B. Braude - B. Lewis (επίμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes-Meier, Νέα Υόρκη 1982, τ. Α', σ. 132, 133.

17. Για τη συνύπαρξη Εβραίων και χριστιανών στον ελληνικό χώρο την περίοδο της Τουρκοκρατίας, βλ. Μαρίας Ευθυμίου, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του ΝΑ Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Τροχαλία, Αθήνα 1992.

18. M.A. Epstein, ό.π., σ. 42. St. Shaw, ό.π., σ. 1093, 1094.

19. M.A. Epstein, ό.π., σ. 107 κ.ε.

20. A. Shmuelevitz, ό.π., σ. 18, κ.ε.

21. Joh Israel, ό.π., σ. 31.

22. M.A. Epstein, ό.π., σ. 26, 27.

23. Av. Galante, *Recueil de nouveaux documents inédits concernant l'histoire des Juifs de Turquie*, 1949, σ. 312.

24. A'er Hananel - Eli Eskenazi, *Fontes hebraici ad res aeconomicas socialesque terrarum balcanicarum saeculo XVI pertinentes*, Σόφια 1958, τ. Α', σ. 450, 452.

25. M.A. Epstein, ό.π., σ. 144: «To a great extent the Jews were used in the attempt by the Ottomans to establish themselves in Istanbul and to displace or replace many of the important Greek and European merchants». Βλ. και σ. 43 και 45 του ίδιου έργου.

26. Για τη θέση των Εβραίων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία βλ. St. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Αλαμπάμα 1985. J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Αθήνα 1939. St. Shaw, ό.π., σ. 1078-1086.

27. Μ. Ευθυμίου, ό.π., σ. 93 κ.ε., Τρ. Stoianovich, ό.π., σ. 294, St. Shaw, ό.π., σ. 1102 κ.ε.

28. St. Shaw ό.π., σ. 1107, 1108.

29. Δημ. Σαλαμάγκας, *Ο γνωστός καλόγηρος Κοσμάς*, Αθήνα 1952, σ. 108, 109.

30. Μ. Ευθυμίου, ό.π., σ. 178 κ.ε.

31. Αδ. Κοραής, *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, Αθήνα 1933, σ. 8 κ.ε.